

І.В. Срібняк

*Київський національний лінгвістичний
університет*

МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ: ГРЕКО-ТУРЕЦЬКІ МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Загальновідомо, що XIV і особливо перша половина XV ст. були позначені безкомпромісним протистоянням двох світів – мусульманської Османської та християнської Візантійської імперій (до складу останньої тоді входила переважна більшість грецьких земель). Османи весь час нарощували свій військово-політичний потенціал, завдяки чому повільно, але неухильно просувалися у західному напрямку. Послідовно протидіючи османській експансії, Візантія з перемінним успіхом шукала підтримки у європейських країн, які у кінці XIV ст. значною мірою збагнули потенційну загрозу зі Сходу і за сприяння папи римського організували у 1396 р. хрестовий похід проти турок на чолі з угорським королем Сигізмундом. Але того ж року в Нікопольській битві на Дунаї численне військо хрестоносців, яке складалося з лицарів Угорщини, Чехії, Німеччини, Польщі та Франції, було вщент розгромлено армією султана Баязіда I.

Тим не менш подальше просування османів у західному напрямку було тимчасово призупинено одним з найбільших завойовників світу Тимуром (Тамерланом), який у 1402 р. біля Анкари завдав нищівної поразки Баязиду. Проте вже за часів правління султана Мурада II (1421–1451) турецький натиск на Візантію поновився. У 1430 р. османам вдалося проникнути на власне грецькі землі, що сталося після оволодіння ними Салоніками, а ще через 18 років Османська імперія підкорила Епір. Усвідомлюючи небезпеку, правителі європейських держав у 1443 р. розпочали підготовку до нового хрестового походу проти турків. На чолі численного війська хрестоносців став король Польщі та Угорщини Владислав III. Однак 1444 р. у битві при Варні хрестоносці були розгромлені армією Мурада II, а Владислав загинув на полі бою. Ця поразка фактично вирішила долю Візантії, яка до кінця опиралася османській експансії. На початку квітня 1453 р. турецька армія султана Мехмеда II взяла Константинополь в облогу, а 29 травня того ж року здобула його після короткого, але запеклого штурму¹.

Після розгрому Візантії Османська імперія перетворилась на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, а захоплений Мехмедом II Константинополь став її столицею. Невдовзі османи активізували своє проникнення на європейський континент, вдавшись до анексії решти грецьких земель. Уже в 1460 р. османські війська окупували Афіньське герцогство та деякі інші дрібніші державні утворення в Греції². Захопивши грецькі землі, османи майже повністю знищили місцеву феодальну верхівку (як фізично, так і шляхом усунення її від влади) та ініціювали переселення до Греції значної кількості *сіпахів*³, які отримували тут землі, утворивши нову панівну верству. Але вже починаючи з середини XVI ст. верства сіпахів почала занепадати через надужиття центральної влади та поступово втрачала свої маєтності. Втративши свої землі, частина сіпахів або наймалася на службу до феодалів, або вдавалася до грабунків місцевого грецького населення. Політика місцевої османської адміністрації призвела й до масового обезземелення грецьких селян та посилення їх залежності від лихварів (навіть безземельний селянин мусив продовжувати сплачувати державі податки). Ситуація

¹ Див.: Пророченко Н.О. Історія, географія, культура Туреччини. – К., 2005. – С.60–62.

² Решта грецьких територій контролювалася венеціанцями, які вели з турками запеклу боротьбу за домінування у цьому регіоні, і лише на початку XVIII ст. османам вдалося витіснити венеціанців звідусюди з грецьких земель – *авт.*

³ Османський уряд надавав *сіпахам* (турецьким воїнам-кіннотникам) земельні ділянки (*тімари*) в умовно-спадкове володіння, а також делегував їм право збирання податків з місцевого населення, яке проживало в їхніх маєтностях – *авт.*

загострювалася внаслідок демографічного вибуху в азіатських володіннях Османської імперії, а відтак – зростаючої потреби турків у володінні землею на Балканах і зокрема в Греції.

В цих умовах частина декласованого грецького селянства вдалась до партизанської боротьби з султанським режимом, утворивши загони *клефтів* (від грец. – злодій). Клефти дислокувалися високо в горах і здійснювали напади на представників місцевої турецької адміністрації. Стамбул намагався знищити ці загони, і майже завжди регулярні османські війська доводили свою перевагу над клефтами на відкритій місцевості. Проте через короткий час партизанські загони виникали наново та продовжували завдавати загарбникам часом дошкульних ударів. Усвідомлюючи свою нездатність цілковито придушити рух опору на грецьких землях, Висока Порта здійснила спробу поставити клефтів собі на службу. З цієї метою за часів правління Сулеймана Законодавця (1520–1566) османський уряд доручав деяким загонам клефтів підтримувати громадський порядок у тих районах, де вони постійно перебували. Частина клефтів на півночі Греції (в Епірі, Фессалії і Македонії) прийняла цю пропозицію та уклала відповідну угоду з турецьким урядом, набувши статусу *арматолів* («озброєних»). Але цей захід Порти не привів до стабілізації ситуації, бо не усував економічних та національних підстав пригноблення греків.

Натомість грецькі міста під час османського панування мали всі можливості для власного розвитку. Хоча вони й залишалися у феодальній залежності від турецької держави, значна їх кількість проводила жваву торгівлю і виступала центрами ремесел. Присутність османської адміністрації не вплинула на їх звичайний уклад, більше того – грецькі міста зберегли своє національне ядро. Справа в тім, що головним завданням турецьких чиновників у Греції був збір максимального обсягу податків, водночас вони не втручалися у справи місцевого самоврядування грецьких міст, а також не перешкоджали пастирській діяльності православної церкви. Власне саме ці два суспільні інститути врятували від загибелі греків як націю.

Утиски османської адміністрації призводили до масового виїзду найенергійніших представників грецького населення, які, опинившись на нових місцях, займалися здебільшого торгівлею, що дозволяло їм накопичувати часом значні капітали та засновувати власні торговельні дома. Навіть ті категорії греків, які на мали досвіду в підприємницькій діяльності, перебуваючи в еміграції – починали займатися торгівлею. Це пояснювалося тем, що це ремесло дозволяло досить швидко отримати прибутки, а крім того, початкуємим грецьким купцям приходили на допомогу їхні земляки – заможні торговці з різних країн, які вже встигли інтегруватися в систему суспільних зв'язків країни осідку, користувалися авторитетом у місцевої влади своєї країни, а інколи вже посідали урядові посади або отримали почесні титули.

Велике значення мало й те, що в самій Османській імперії сформувався впливовий прошарок грецького купецтва, який поступово зосередив у своїх руках усю торгівлю в Туреччині. Завдяки цьому значне число грецьких купців упродовж XVIII ст. володіло дуже значними коштами, які спрямовувалися на придбання кораблів (на початок XIX ст. торговельний флот греків нараховував близько 600 суден). Найвпливовіші з них мешкали в Стамбулі (квартал *Фанар*⁴, звідси їх сукупна назва – фанаріоти). Дехто з цих греків мав аристократичне (ще візантійське) походження, більшість вела свій рід від грецьких купців та банкірів, які з'явилися тут після турецького завоювання.

У другій половині XVIII ст. фанаріоти проникли до урядового апарату Оттоманської Порти, монополізувавши в своїх руках такі впливові посади, як великий драгоман (перекладач) Порти і драгоман флоту. В такий спосіб греки почали ефективно впливати на зовнішню політику імперії, бо керівник дипломатичного відомства Порти – *реїс-ефенді* зазвичай не володів іноземними мовами, і саме драгоман здійснював усі контакти з представниками іноземних держав у Стамбулі. Драгоман флоту також відігра-

⁴ Тут була розташована і резиденція грецького патріарха – *авт.*

вав важливу роль в управлінні островами Егейського моря (окрема турецька провінція під проводом *капудана-паші*). З початком XVIII ст. до фанаріотів перейшли й посади господарів Молдавії та Волощини. Посиленню впливу фанаріотів сприяла та обставина, що в цей час у державному апараті Османської імперії панував безлад – достатньо сказати, що всі посади в Туреччині продавались і купувались. Відтак драгомани, використовуючи свої зв'язки з європейськими дипломатами, мали можливість активно інтригувати та домагатися усунення провінційних пашів і навіть великих візирів.

Отже, політичне та економічне гноблення греків Османською імперією було достатньо важким для того, щоб викликати опір, проте не достатньо системним, аби знищити у еллінів прагнення до свободи та незалежності. Греки традиційно надзвичайно негативно ставилися до турків, однією з причин чого була та відраза та презирство, яке постійно демонстрували османи до переможених (це, зокрема, виявлялося в обов'язкових для греків формі та кольорі одягу та житлових будинків). Загострювало ситуацію й те, що уряд Туреччини не переслідував місцевих урядовців за зловживання; навіть надані православному духовенству пільги були паралізовані системою хабарів («*бакишишів*») – посадою патріарха турецька влада невдовзі стала торгувати як і будь-якою іншою; декларована Стамбулом свобода богослужіння для православних була фактично поставлена під сумнів місцевими пашами, які доволі часто не перешкоджали у проведенні богослужінь лише за умови сплати певного грошового «відшкодування».

Слід відзначити, що міжнаціональні греко-турецькі відносини на материковій частині суттєво відрізнялися від стосунків двох народів на островах. У цьому контексті слід згадати про о. Кіпр, який у 1571 р. увійшов до складу Оттоманської імперії, причому грецьке населення цього острова в більшості вітало появу турецьких військ як визволителів від гніту Венеції, уряд якої до цього постійно намагався обернути православних на католиків. Знищення або примушення до виїзду католиків, а також складне економічне становище Кіпру спонукали султана організувати переїзд на острів турків-мусульман, які поклали початок формуванню турко-кіпрської общини. Проте у кількісному відношенні грецьке населення у XVIII–XIX ст. завжди переважало турецьке у співвідношенні приблизно 2:8 – 3:7⁵.

Прагнучи здобути підтримку місцевого населення, центральна турецька влада скасувала кріпосне право та дозволила грекам-кіпріотам купувати землю у свою власність. Разом з тим Порто офіційно визнала існування на острові двох релігій (православного християнства та ісламу), а крім того забезпечила певний рівень терпимості до віри грецької общини, передавши управління її справами православним церковним ієрархам. Останні наділялися високим правом прямого звернення до султана та зобов'язувалися організувати збір податків. У подальшому ці особливі права вищого православного духовенства кількаразово підтверджувалися фірманами султанів, що закріпило традиційно ключову роль церкви у житті греко-кіпрської общини.

Попри релігійну відмінність, кіпріотів єднали сімейно-родинні клани та селянська община, членами яких могли бути як православні греки, так і турки-мусульмани. Розповсюдженим явищем на острові стали змішані (міжетнічні) шлюби та відносно простий перехід православних на іслам та навпаки (останнє – значно рідше). Як греки, так і турки мали виконувати тяжкі сільськогосподарські роботи, що також зближувало представників двох основних етнічних общин. Більшість конфліктів на Кіпрі мали своєю першоосновою не міжетнічні, а соціально-класові причини та були спрямовані проти правлячої еліти. Відтак є підстави говорити про те, що на острові за часів пізнього Середньовіччя витворилися сприятливі можливості для формування окремої греко-турецької ідентичності. Проте це було радше винятком із загального правила, бо у переважній більшості міжнаціональні відносини двох народів були виразно неприхильними.

⁵ Бредихин О.Н. Эволюция межобщинных отношений на Кипре // Вопросы истории. – М., 2003. – № 10. – С.38.

20-ті рр. XIX ст. визначили їх подальший розвиток на ціле століття, започаткувавши відверто конфронтаційне ставлення одного народу до іншого. Розпочате грецькими *етеристами*⁶ у лютому 1821 р. повстання проти османського панування супроводжувалось невмотивованими вбивствами мирного населення (у т.ч. жінок і дітей), які здійснювалися як грецькими повстанцями, так і турецькими військами⁷. Протиборчі сторони не зупинялися й перед убивствами духовних осіб з числа мусульманського та православного духовенства. Вже у перші дні повстання греки із загону В.Каравія, здобувши місто Галац, вдалися до невмотивованих убивств місцевого турецького населення, а також вдерлися до мечеті та вбили імама. Ще далі пішов уряд Порти, вчинивши публічну страту грецького патріарха Геннадія, який був повішений у повному архієрейському вбранні разом з ще трьома митрополитами за підозрою у зносинах з етеристами. Страта, яка супроводжувалася ще й знущанням над тілом патріарха, наочно засвідчила справжнє ставлення Османської держави до греків та їх національно-визвольних прагнень.

У 1822 р. туркам удалося ліквідувати осередки опору повстанців у Македонії та Кандії, після чого більшість османських військ було спрямовано вглиб Греції. Вони спромоглися здобути кілька великих грецьких міст (Корінф, Аргос, Навплію), проте неузгодженість дій османського командування та героїчний опір греків привели до втрати турками всіх їх здобутків. Турки відповіли тим, що здійснили різанину грецького населення на о. Хіос, де нібито готувалось повстання: 23 тис. греків були вбиті, 47 тис. продані в рабство. Через два тижні грек Канаріс разом з 33-ма своїми товаришами помстився туркам, запаливши кілька турецьких кораблів у Хіоській протоці. Турки вдалися до нової різанини, знищивши на острові ще 28 тис. греків. І знов у відповідь Канаріс підірвав турецький адміральський корабель на рейді з 1600 турками на борту. До подібних акцій (щоправда, меншого масштабу) сторони вдавалися практично аж до припинення боротьби в 1829 р.⁸

Своєрідним винятком з цього правила був Кіпр, де міжетнічна ситуація залишалася доволі стабільною, хоча поступове становлення «еллінської» свідомості в середовищі грецьких кіпріотів призвело до поширення ідеї про приєднання острова до незалежної грецької держави та встановлення сталих контактів між представниками греко-кіпрської общини та національними революційними групами з материкової Греції. Проте це ніяким чином не призводило до загострення стосунків між турецьким і грецьким етносами на острові. Початок війни за незалежність Греції не викликав заворушень на острові, проте спровокував (як і в інших регіонах Османської імперії) переслідування грецького населення, причому успіхи грецьких патріотів на Пелопоннесі призводили до все більшого посилення репресивних заходів турецької адміністрації Кіпру до місцевої грецької общини. Щоправда, репресії спрямовувались майже виключно проти проводу греко-кіпрської общини – вищого православного духовенства.

Хоча греки-кіпріоти взяли участь у війні за незалежність Греції незначною мірою (лише кілька десятків з їх числа воювали зі зброєю в руках проти турецьких військ), створення Грецької держави суттєво пришвидшило процес поширення на Кіпрі «еллінської» свідомості. Це, зокрема, виявилось в запозиченні навчальних програм шкіл Греції для освітніх закладів греко-кіпрської общини, здобутті вищої освіти кіпріотами в університетах Греції тощо. Зусиллями кожного нового покоління греків-кіпріотів ідея приєднання Кіпру до Греції вкорінювалася в свідомості грецької частини острова все глибше і глибше. Велике значення для засвоєння таких поглядів мало й те, що гре-

⁶ Члени таємних грецьких організацій (етерій).

⁷ Зауважимо, що ця сумна „традиція” була започаткована у жовтні 1821 р., коли після здобуття греками одного з основних опорних пунктів турків на Пелопоннесі – міста Тріполі – переможці вдалися до знищення близько 10 тис. його мешканців-мусульман, у т.ч. жінок і дітей (див.: *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1894. – Т.IX. – С.652).

⁸ *Энциклопедический словарь...* – С.653.

ки-кіпріоти фактично монополізували торгівлю та в такий спосіб зміцнили своє матеріальне становище (у порівнянні з турецькою частиною острова). Це утворило потужну базу для подальшого розповсюдження ідей «еносіса», зміцненню яких всебічно сприяв православний клір та грецьке учительство. При цьому розвиток греко-кіпрської ідентичності у цей час практично не торкнувся сільського населення Кіпру, тому між-общинні стосунки залишалися абсолютно неконфліктними⁹.

Проголошення незалежності Греції у лютому 1830 р. було неприхильно зустрінуте Портою¹⁰, і погодитись на це її змусили лише поразка у війні з Росією та тиск великих держав. У свою чергу, переважна більшість греків дотримувалась думки, що боротьба з Османською імперією ще не закінчена. Їх об'єднувала ідея панеллізму (об'єднання всіх грецьких земель у межах однієї національної держави), яка завжди мала в Греції масову підтримку, а відтак всі національні уряди мусили на це зважати. «Велика ідея» або «Мегалі-ідея», що передбачала створення Великої Греції, найпослідовніше обстоювалася прем'єр-міністром Греції І.Колеттісом (1844–1847). Виступаючи 27 січня 1844 р. на одному із засідань парламенту, він заявив, що Національні збори країни покликані вирішити не тільки долю Греції, але й усієї грецької нації, до якої також належать і греки європейської Туреччини та Малої Азії. Саме Колеттісу належали слова, які якомога повно розкривали суть цієї ідеї: *«Існують два головні центри еллінізму: Афіни – столиця королівства і Константинополь – велика столиця, місто, яке є мрією і надією всіх греків»*.

Іншими словами реалізація цього гасла передбачала анексію Грецією деяких турецьких територій у Малій Азії і навіть розширення її кордонів до меж колишніх володінь Візантійської імперії. Очевидно, що такі гасла рішуче заперечувалися провідними колами Османської імперії, які вбачали в них пряму загрозу її самостійному існуванню. Починаючи війну з Росією у 1853 р., Османська імперія зважала на потенційну можливість втрати прикордонних земель – Фессалії, Епіру і Македонії, які були населені у переважній більшості греками. Ця загроза набула реальних обрисів після того, як до цих провінцій почали напливати грецькі добровольці, які активно готувалися до збройного повстання проти Порти. Всі спроби Стамбула вирішити тліючий конфлікт мирним шляхом виявилися марними, країни розірвали дипломатичні відносини, після чого Греція почала готуватися до війни. Проте Англія та Франція не були зацікавлені у такому розвитку подій і запропонували Греції відмовитися від своїх претензій до Порти. Коли ж їх нота не справила належного враження на грецький уряд, поблизу Еллади з'явилися флоти цих держав, які здійснили висадку десанту (травень 1854 р.), змусивши Грецію заявити про свій повний нейтралітет.

Але й надалі прагнення Греції приєднати турецькі провінції з переважно грецьким населенням призводило до серйозних ускладнень не лише з Османською імперією, а й деякими європейськими країнами (насамперед – з Англією). Греція не могла спокійно спостерігати за репресіями, до яких час від часу вдавалася Порта щодо своїх підданих з числа християнського населення. Особливо трагічним було становище греків на острові Кандія, що призвело до їх повстання у 1866 р. У Греції розпочався збір коштів для повстанців та формування загонів добровольців. Грецький уряд не міг та й не мав бажання перешкоджати цьому; більше того – міністр іноземних справ Т.Деліаніс у своєму виступі на Народних зборах прямо заявив, що він робитиме все можливе для приєднання Кандії до Греції.

Загрозлива нота Порти була фактично проігнорована грецьким урядом, після чого дипломатичні відносини між країнами було розірвано, до того ж Стамбул депортував усіх грецьких підданих зі своєї території та розпочав блокування грецьких портів силами свого флоту. У Фессалії була розміщена турецька армія, готова за першим нака-

⁹ Бредихин О.Н. Указ. статья. – С.40.

¹⁰ Достатньо сказати, що дипломатичні взаємини між двома країнами були встановлені тільки у 1834 р. – авт.

зом рушити на Грецію. Афіни також готувались до війни. Англія знову заявила про свою підтримку Османської імперії, заборонивши капітанам своїх суден навіть брати на борт біженців (жінок і дітей) з Кандії, демонструючи в такий досить негуманний спосіб своє ставлення до визвольної боротьби греків. Обидві країни активно готувалися до війни, так що для нормалізації греко-турецьких стосунків у 1869 р. в Парижі була скликана міжнародна конференція, до участі в якій не були запрошені представники Греції (натомість був турецький делегат). Європейські держави на цій конференції підтримали Порту, вважаючи претензії Греції недоречними та надмірними. Під їх тиском греки були змушені поступитися, і країни відновили дипломатичні відносини.

У 1876 р. у зв'язку з повстанням у Сербії Фессалія та Епір у черговий раз піднялися на боротьбу, на що Порту відповіла репресіями. В Греції ідея панеллінізму знову охопила широкі кола грецького суспільства – в цей час у багатьох містах Греції збиралися велелюдні мітинги, учасники яких адресували уряду петиції із закликами надати допомогу одновітцям; у газетах публікувалися статті, що закликали греків до продовження боротьби проти турків. На цій хвилі Народні збори прийняли рішення про виділення 10 млн. драхм на воєнні приготування, а також оголосили про призов до армії 120 тис. чол. (при загальній кількості населення менше двох млн. осіб). У 1877 р. приймається закон про загальну військову повинність. Момент для початку воєнних дій проти Туреччини був дуже сприятливий, бо у квітні того ж року Росія оголосила війну Порті. Англія в цій ситуації вжила всіх заходів, аби запобігти початку війни між Грецією і Туреччиною (англійський уряд навіть заявив, що вторгнення грецької армії на територію Порти призведе до інтервенції англійських військ до Еллади).

Така позиція британського уряду стримувала антитурецьку активність Греції, яка тим не менш де-факто робила все для підтримки повстанців. Греція приймала всіх біженців з Фессалії, які почали масово напливати до неї з цієї провінції; прикметним було й те, що значна їх кількість добровільно вступала до лав грецької армії. Порту не могли з цим змиритись і дипломатичними каналами вимагала у Греції пояснень. У відповідь грецький уряд звинувачував турків у проведенні жорстоких репресій до цивільного населення в Фессалії і навіть заявив, що їх продовження змусить Грецію оголосити війну Туреччині. У свою чергу, Порту погрожувала спрямувати свої війська на Афіни та вимагала припинення військових приготувань.

Але в даному разі Туреччина нічим не могла підкріпити свої погрози, бо всі її сили були зв'язані боротьбою з російською армією на півночі. Проте Греція вичікувала, через що втратила слушний момент для відкриття воєнних дій проти Порти. Рішення грецького уряду відрядити 2 лютого 1878 р. 12-тисячний корпус до Фессалії виявилось запізним, бо Росія кількома днями пізніше підписала з Туреччиною Адріанопольське перемир'я. Відтак Порту отримала можливість передислокувати свої війська та флот на південь з метою організації опору грецькій армії. Ця обставина, а також постійний тиск на Грецію з боку європейської дипломатії змусили Афіни вже 7 лютого того ж року відкликати свої війська з Фессалії.

Для обговорення широкого кола міжнародних проблем представники європейських держав зібралися на Берлінський конгрес (1878 р.), на якому було розглянуто і грецьке питання. Греції було відмовлено у можливості мати своїх представників на ньому, і лише під час розгляду власне грецької проблеми на конгрес було запрошено міністра МЗС Греції Т.Деліаніса. Грецький представник, усвідомлюючи безнадійність надто великих територіальних претензій до Порти, наполягав на переданні Греції Фессалії, Епіру і Кандії. У цьому греків підтримав французький делегат Ваддінгтон, на думку якого ці провінції мали бути обов'язково передані Греції, бо вони є для останньої джерелом посилення (і, відповідно, для Порти джерелом слабкості). Англія висловилася рішуче проти цього, внаслідок чого конгрес прийняв ухильне рішення про бажаність передання Греції частини цих провінцій, що тільки загострювало греко-турецькі стосунки. Греція знову була змушена погодитися, бо стан її фінансів (зокре-

ма, зростання державних видатків з 39 млн. драхм у 1876 р. до 113 млн. у 1911 р.) не дозволяв Греції вдаватися до відкритих антитурецьких акцій.

Зрештою, відмова Греції від активних дій на міжнародній арені в цей час принесла їй політичні та територіальні дивіденди. Хоча Берлінська міжнародна конференція 1880 р., що була скликана за ініціативою нового уряду Англії для вирішення грецького питання, і закінчилася нічим, обговорення цієї проблеми тримало в напрузі Порту. Греція не припиняла своїх військових приготувань, і зрештою Османська імперія була змушена піти на поступки. За її ініціативою була скликана чергова конференція в Стамбулі (1881), на якій Туреччина погодилась передати Греції частину своїх володінь (Фес-салию та частково Епір), що збільшило кількість населення останньої на 300 тис. осіб.

Ще одна грецька територія – острів Кіпр у 1878 р. перейшов під контроль Англії, хоча формально й залишався під зверхністю Оттоманської Порти. Керуючись ліберальними принципами організації управління, британська адміністрація відразу вдалась до здійснення реформ на острові. При англійському губернаторі була створена дорадча адміністративна рада з фіксованими квотами для представників двох общин, які обиралися місцевим населенням. Це стало наочним свідченням «різності» інтересів двох етнічних общин, що в подальшому призвело до їх майже цілковитої сепаратизації. Цьому ж сприяло й те, що з числа авторитетних представників двох общин були утворені спеціальні ради, які наділялися правом самостійного вирішення широкого кола гуманітарних питань (особливо у сфері віросповідання та культури) в рамках «своєї» етнічної групи.

Ще одним кроком, який дистанціював дві общини, стала шкільна реформа, що зберегла принцип їх комплектування за етнічною ознакою, а також розширила практику набору вчителів з Греції та Туреччини. Нарешті, православна община Кіпру не сприйняла рішення англійців про скасування всіх привілеїв церкви. По суті вперше зіштовхуючись з могутньою православною традицією, уряд Великобританії не усвідомлював небезпеки прямої конфронтації з нею. Поступово православне духовенство, що було здатне швидко мобілізувати грецьку общину острова, перетворилось на послідовного опонента місцевої англійської влади. Як уже зазначалося, ситуація на цьому острові була нетипова – відмінна від переважної більшості інших островів у басейні Егейського моря, населених переважно греками, які продовжували перебувати під османською юрисдикцією.

Посилення визиску місцевої турецької адміністрації на іншій острівній території – Криті – врешті-решт спровокувало повстання грецької частини мешканців цього острова, яке було підтримане грецькими неурядовими організаціями («Етнікі Етерія» і Критський комітет). Остання обставина значною мірою обумовила радикалізацію вимог повстанців – якщо на початку 1896 р. вони вимагали поновлення автономних прав Криту в складі Османської імперії, то вже через рік виступали за приєднання острова до Греції. Слід відзначити, що королівський двір та уряд Греції займали стриману позицію з огляду на те, що в цей час Греція не була готова до війни. Ще однією обставиною, яка унеможливлювала офіційне втручання Афін, була позиція великих держав, які виступали за мирне врегулювання греко-турецьких протиріч на острові та збереження цілісності Османської імперії. Проте їх реформаційні заходи через протидію критських мусульман виявилися неефективними та опосередковано сприяли радикалізації настроїв мешканців острова.

Широкий патріотичний рух, який охопив грецьке суспільство, спонукав уряд втрутитися у події на острові. У 1897 р. Греція здійснила спробу приєднати Крит війсьним шляхом: на острові було здійснено грецький десант, після чого Народні збори Криту проголосили про його об'єднання з Грецією. Цей крок призвів до різкого погіршення греко-турецьких відносин, що могло спровокувати масштабний збройний конфлікт на Балканах. У цій ситуації великі європейські держави запропонували Туреччині надати острову статус широкої автономії, а Греції – евакуювати свої війська з Криту. Порта погодилася на цю пропозицію, натомість Греція відмовилася йти назустріч, наполяга-

ючи на приєднанні острова до складу королівства. Греки не відступили й тоді, коли європейські держави вдалися до демонстрації сили та блокували острів своїми флотами. В цій ситуації Порта вирішила активно втрутитися в події та розпочала в квітні 1897 р. воєнні дії проти Греції, армія якої у цьому двобої зазнала тяжкої поразки.

Лише завдяки тиску Росії, Порта пішла на підписання перемир'я з Грецією, а потім і мирної угоди на компромісних засадах. Росія також виступила з ініціативою нормалізації критської проблеми шляхом призначення генерал-губернатором Криту сина грецького короля принца Георгія, проведення необхідних реформ та створення на острові органів автономного самоуправління. Туреччина висловила свою незгоду з цим планом, сподіваючись зберегти власну присутність на острові у незмінному вигляді. При цьому турецька влада нічого не зробила, щоб запобігти різанині християнського населення в Кандії (липень 1898 р.).

Це переконало представників великих держав у необхідності здійснення тиску на Порту з метою евакуації її військ з острова. Призначення в грудні 1898 р. верховним комісаром Криту принца Георгія означало завершення критської кризи і, попри те, що острів продовжував номінально залишатися в сфері турецьких впливів, грецькому населенню були забезпечені широкі права. Крит отримав автономний статус при збереженні верховного сюзеренітету турецького султана. Але й після того переважна більшість критян продовжувала виступати за об'єднання острова з Грецією і в 1912 р. це бажання мешканців Криту було реалізоване.

Під час балканських війн Греція спрямувала всі свої зусилля на творення антитурецької коаліції балканських держав¹¹, що дозволило Елладі забезпечити собі величезні територіальні придбання за рахунок Болгарії та Туреччини, а також майже вдвічі збільшити своє населення (з 2,6 млн. чол. до 5 млн.). Після підписання нею у серпні й вересні 1913 р., відповідно, Бухарестського та Афінського мирних договорів з цими державами до складу Греції увійшли обширні території, які збільшили загальну площу країни майже вдвічі (з 65 тис. кв. км у 1907 р. до 120 тис. у 1913 р.). Так, зокрема, до Греції були приєднані Південна Македонія (включаючи порт Салоніки), частина Західної Фракії, м. Яніна, о. Крит та більшість островів у басейні Егейського моря¹².

Остання обставина стала для Греції джерелом нестабільності, бо Порта рішуче виступала проти грецької військової присутності на найбільш наближених до її малоазійського узбережжя островах. І знову арбітраж греко-турецьких територіальних суперечок взяли на себе європейські держави, які вирішили залишити ці острови за Грецією за умови надання нею гарантій мусульманському населенню та недопущення спорудження тут грецьких військових баз. Проте це рішення не зняло гостроти греко-турецьких протиріч. Справа в тім, що після територіальних придбань Греції під час Балканських війн поза її кордонами продовжувало проживати від 1,5 до 2 млн. греків (найбільше в Османській імперії).

Усвідомлюючи потенційну небезпеку поновлення Грецією спроб продовжити реалізацію «Мегалі-ідеї», уряд Порти активізував процес «османізації» тих греків, які мешкали в Малій Азії. Фактично піддані турецького султана грецької національності були поставлені перед вибором: прийняти іслам або залишити межі імперії. Щодо тих греків, які ухилялися робити такий драматичний вибір, організовувався бойкот (включаючи заборону мусульманам працювати на їх виноградниках та тютюнових плантаці-

¹¹ Докл. про це див.: *Курсенко М.В.* Внешняя политика Греции в период Балканских войн. – К., 1973.

¹² У цей час британський уряд обговорював можливість передання Греції Кіпру в обмін на військові бази на узбережжі Пелопоннесу та Іонічних островах. З початком Першої світової війни Англія ясно давала зрозуміти, що у випадку негайного вступу Греції до війни на боці Антанти вона погодиться на приєднання острова до Еллади після її закінчення. Але грецький уряд під тиском пронимецької налаштованого королівського двору згаяв час, і це питання так і залишилося невирішеним, і в 1914 р. Кіпр увійшов до складу Британської колоніальної імперії.

ях, а також відмову в придбанні товарів, виготовлених грецькими ремісниками). Врешті-решт така політика турецького уряду призвела до масового виїзду греків (до початку Першої світової війни Туреччину залишило близько 130 тис. осіб), які покинули свої господарства, сподіваючись на майбутню допомогу грецької влади. У свою чергу грецький уряд удався до аналогічних обмежувальних заходів щодо турків – громадян Греції, що змушувало їх масово (лише впродовж 1912–1914 рр. з Македонії виїхало понад 250 тис. мусульман) переселятися до Туреччини¹³.

Все це надзвичайно загострювало стосунки між двома країнами, які вже відкрито готувалися до війни. Греція придбала для своїх військово-морських сил два панцерники, крейсер, шість міноносців, але, не обмежуючись цим, розмістила замовлення в Англії, Франції та США на будівництво нових кораблів. До середини 1914 р. Греція поповнила запаси палива, військового спорядження та провіанту для свого флоту, а всі кораблі були приведені у бойову готовність. Англія намагалася запобігти черговій греко-турецькій війні, побоюючись за власні транспортні комунікації з Росією (турки могли вдатися до закриття Дарданелльської протоки для англійських суден), а також того, що збройне зіткнення з Грецією остаточно приєднає Османську імперію до австро-німецького блоку. Для цього вони ініціювали проведення греко-турецьких переговорів, на яких мав бути врегульований статус Егейських островів. Передбачалося, що на ці острови поширюватиметься турецький сюзеренітет, але управлятимуться вони грецькою адміністрацією на чолі з грецьким принцом Павлом на автономних засадах. Проте з самого початку мало хто в Англії та, зрештою, й в Греції вирівав у можливість підписання угоди на цих умовах, бо таке вирішення проблеми не влаштовувало жодну із сторін.

До кінця червня 1917 р. Греція в силу різних причин зберігала нейтралітет у війні, а потім прийняла бік Антанти, у перемозі якої в цей час вже мало хто сумнівався. Досягти гучних перемог грецькі війська зуміли лише в середині вересня 1918 р., коли вони спільно з іншими арміями Антанти прорвали болгарський фронт, після чого Греція підписала почесне для себе Салонікське перемир'я. Взявши участь у вирішальних боях на Салоніському фронті, Греція розраховувала отримати за це відповідні територіальні компенсації за рахунок переможених країн – передовсім Туреччини і Болгарії. Після їх капітуляції ця мета грецького уряду могла бути реалізована лише шляхом участі Греції у роботі Паризької мирної конференції, бо власне великих військових здобутків грецькі війська так і не досягли. На підтвердження цього свідчить хоча б те, що лише у середині грудня 1918 р. (тобто вже після припинення військових дій) основні сили грецьких військ окупували Ізмір (Смірну), а грецькі військові кораблі кинули якор у Босфорі.

Грецькій уряд був переконаний, що західні держави обов'язково підуть на зустріч територіальним домаганням Греції. Для висловлення грецьких претензій на конференцію була відправлена представницька (19 чол.) делегація, двоє осіб з якої отримали статус офіційних представників Греції – прем'єр-міністр Е.Венізелос і глава зовнішньополітичного відомства Н.Політіс. Грецька делегація докладала всіх зусиль для реалізації «великогрецької програми» («Мегалі-ідеї»). Особливо активно у цьому напрямку працював Е.Венізелос, який використовував увесь свій шарм, ораторський дар і дипломатичний хист для того, щоб переконати великі держави в обґрунтованості грецьких територіальних вимог.

Ще в грудні 1918 р. він на прохання англійського прем'єр-міністра Вільсона уклав меморандум, в якому пропонував приєднати до Греції Північний Епір, Західну і Східну Фракію, частину Малої Азії разом зі Смірною, практично всі острови Егейського моря. Крім того, Е.Венізелос сподівався, що йому вдасться переконати союзні держави в доцільності інтернаціоналізації Константинополя, який за сприятливих умов мав перетворитися на «вільне місто» під грецьким протекторатом. Очевидно, що плани греків

¹³ *Килимджан Г.С.* Турецко-греческие отношения в 1908–1914 годах. – Ереван, 1975.

не враховували інтереси інших балканських держав, що могло призвести до великих ускладнень у майбутньому в разі позитивного для Греції вирішення цього питання.

3–4 лютого 1919 р. Верховна рада у Парижі заслухала тригодинну доповідь Е.Венізелоса і за винятком Італії підтримала грецькі претензії. На боці Греції виступала Англія, яка була зацікавлена у зміцненні цієї країни на Балканах, а також прагнула додатково посилити позиції Е.Венізелоса в грецькому політикумі. У свою чергу прем'єр-міністр Греції розраховував отримати від західних держав і США гарантії виконання всіх грецьких вимог та негайного введення грецьких військ до меж згадуваних територій. Венізелос вважав, що настав найзручніший час для реалізації великогрецької програми максимум – встановлення контролю Греції над східним узбережжям Середземного моря і Анатолією.

Спираючись на підтримку Лондона, Греція продовжувала нарощувати свою військову присутність на турецькому малоазійському узбережжі, а у травні 1919 р. розпочала воєнні дії проти Туреччини, прагнучи здобути нові території та реалізувати в такий спосіб «Мегалі ідею». Користуючись тим, що Османська імперія була виснажена чотирилітньою участю у Першій світовій війні, грецькі війська успішно розвивали наступ. Військові досягнення були підкріплені дипломатичними – завдяки заступництву Англії, Греція отримала всю Фракію, півострів Галліполі, європейську частину Дарданелл, Смірну, що було зафіксовано у Севрському договорі (серпень 1920 р.). У разі виконання цієї угоди Туреччина фактично відрізала від Егейського моря, а грецькі володіння з усіх боків оточували Стамбул. Такі принизливі умови договору спонукали турків об'єднатися та збройним шляхом унеможливити виконання положень Севрської угоди¹⁴.

Просування греків углиб території Туреччини та їх наближення до Анкари привело до активізації національного руху опору в Туреччині, який з середини 1919 р. очолив Мустафа Кемаль¹⁵. Смертельна загроза самостійному існуванню Туреччини згуртувала турків, які зуміли завдати грекам дві тяжкі поразки (у вересні 1921 і серпні 1922 р.), що змусило Грецію евакуювати свої війська з усіх турецьких територій. Малоазійський похід призвів і до тяжких людських втрат – 50 тис. загиблих та 70 тис. поранених. Після цього Греція змушена була підписати тяжкий для себе Лозаннський договір, відповідно до якого зреклась майже всіх своїх територіальних надбань¹⁶. Крім того, за його умовами між двома країнами мав відбутися безпрецедентний обмін населенням – 1,5 млн. греків, які впродовж століть з покоління у покоління мешкали в Анатолії, і 400 тис. мусульман, у жилах яких почасти текла грецька кров, були змушені переселитися на нові місця.

Нормалізація стосунків між двома державами не означала повної відмови Греції від спроб продовжити „збирання” населених греками земель. Ці настрої були добре відомі грекам-кіпріотам, радикально налаштована частина яких у 1931 р. виступила за приєднання Кіпру до Грецької держави. Але англійцям вдалося швидко придушити це повстання, після чого вони вдалися до реалізації комплексу заходів, покликаних запобігти подальшому посиленню національних почуттів греків і турків на острові. Це виявилось у забороні використання державних кольорів і символів Греції та Туреччини на острові, відмові від практики запрошення вчителів та імпорту підручників з цих країн¹⁷. Проте ці кроки вже не могли призупинити розвиток національної самосвідомості у кіпріотів двох общин. Під час Другої світової війни греки сподівалися, що їх участь у

¹⁴ Свою роль відіграли й інші обставини, зокрема урочистий в'їзд командувача французьких військ до Стамбула на білому коні, який був подарований грецькою общиною цього міста; а також репресії греків під час їх висадки в Анатолії щодо місцевого турецького населення – *авт.*

¹⁵ Докладніше про нього див.: *Пророченко Н.О.* Зазнач. праця. – С.145–147.

¹⁶ Власне єдиним територіальним здобутком Греції стала Західна Фракія, отримана нею від Болгарії за умовами Нейїського мирного договору (листопад 1919 р.) – *авт.*

¹⁷ *Бредихин О.Н.* Указ. стаття. – С.42.

боротьбі з нацизмом спонукає англійців передати острів до складу Греції, але єдине, на що погоджувався Лондон, було надання Кіпру автономного статусу. Справа в тім, що після втрати більшості своїх колоніальних володінь англійці вбачали в острові останній свій форпост у Середземномор'ї, який слід зберегти будь-якою ціною.

У свою чергу Греція – через складні політичні та економічні проблеми – довгий час не мала можливості для вироблення власної позиції щодо Кіпру, крім того перспектива входження до НАТО також обмежувала можливості маневру щодо майбутніх союзників по блоку¹⁸. Лише після перемоги над комуністами та приєднання до НАТО Греція підняла в ООН питання про права Кіпру на самовизначення (1954 р.). У цій ситуації Лондон, намагаючись збалансувати грецьку активність, удався до втягування в кіпрську ситуацію Туреччини. Маючи таку підтримку і побоюючись за свою безпеку у випадку приєднання Кіпру до Греції, турки-кіпріоти почали вимагати поділу острова.

Відсутність прогресу в переговорах між Англією і греками-кіпріотами призвела до радикалізації в настроях останніх, і в квітні 1955 р. на острові сталися збройні сутички між бойовиками з «Національної організації кіпрських борців» і поліцією, яка комплектувалася переважно з числа турків-кіпріотів. Після цього міжетнічне протистояння набуло крайніх форм, бо місцеві турки за допомогою Англії також почали творити бойові групи для боротьби з «грецькими терористами». Зрештою у 1958 р. Лондон був змушений піти на встановлення розмежувальної лінії між грецькими та турецькими кварталами в Нікосії, але такий крок не спонукав протиборчі сторони скласти зброю. Розуміючи, що приборкати партизанський рух греків на острові буде надзвичайно важко та прагнучи забезпечити свої інтереси у цьому регіоні, Англія вже у наступному році виступила з планом надання незалежності Кіпру. Лондон запропонував Афінам і Стамбулу виступити разом з Англією гарантами такого статусу острова (за умови збереження етнічного дуалізму з чітким дотриманням прав кожної з общин). Після підписання відповідних домовленостей у серпні 1960 р. Кіпр був проголошений незалежною державою¹⁹.

На жаль, запропонована країнами-гарантами модель управління островом виявилася неефективною в силу того, що чільні представники двох общин не були готові до співробітництва як у центральних органах влади, так і на місцях. Спроба греків восени 1963 р. досягти повного свого домінування в урядових та представницьких структурах не могла бути сприйнята турками, і вже в грудні того ж року на острові знову поновилася збройна боротьба між радикально налаштованими представниками двох общин. У цій ситуації спочатку Англія, а потім і ООН були змушені ввести свої війська на Кіпр, але збройне протистояння тривало. Грекам удалося витіснити турків-кіпріотів на північ та ізолювати їх у кількох районах їх компактного проживання, де вони перебували під захистом своїх напіввійськових формувань. Ці анклави щільно блокувались, туди заборонялося довозити товари, які були оголошені греками стратегічними (зокрема транспортні засоби, будматеріали, електрообладнання тощо).

Відчуваючи свою перевагу та маючи підтримку ООН, грецька сторона впродовж кількох років утримувала блокаду турецьких анклавів на Кіпрі, вона сподівалася досягти максимальних поступок від турків-кіпріотів. Але після спроби місцевих грецьких радикалів усунути (за допомогою хунти «чорних полковників» в Афінах) від влади президента Кіпру Макаріоса (липень 1974 р.) Туреччина здійснила вторгнення та окупувала 37% території острова. Під час операцій турецьких військ 200 тис. греків змушені були залишити свої домівки та стати біженцями. Наступного року сторони провели обмін населенням, після чого турки-кіпріоти зосередилися на півночі острова, а греки – на півдні²⁰.

¹⁸ Див.: Шмаров В.А. Кипр в средиземноморской политике НАТО. – М., 1982. – 248 с.

¹⁹ Бредихин О.Н. Указ. статья. – С.43.

²⁰ Шахбазов В.А. Кипрский вопрос в политике Турции (1960–1975 гг.). – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1977. – 23 с.

Парламентські вибори 1981 р. у Греції принесли перемогу ПАСОК, лідер якої А.Папандреу отримав можливість сформулювати новий уряд. Зміна уряду привела й до важливих зрушень як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики країни. Зокрема уряд Папандреу дистанціювався від НАТО, яке, на думку грецького політичного керівництва, робило ставку на відвічного опонента Греції – Туреччину. Довший час у центрі уваги прем'єр-міністра продовжувала залишатися кіпрська проблема, яка являла собою «найважливіше національне питання», бо Кіпр на його думку завжди залишатиметься «частиною грецької нації», хоча й є незалежною державою. Відтак не є дивним, що греко-турецькі стосунки набували часом відверто конфліктного забарвлення, що також пояснювалося й наявністю глибоких протиріч у вирішенні проблем розмежування територіальних вод Егейського моря²¹.

Цьому сприяло й те, що у листопаді 1983 р. у межах проживання турко-кіпрської общини було проголошено створення «Турецької Республіки Північного Кіпру», що закріпило поділ острова на дві етнічно-територіальні частини. Такий крок у черговий раз загострив греко-турецькі відносини і надовго затьмарив стосунки двох країн. Грецька община наполягає на об'єднанні острова та виведенні з Кіпру турецьких військ, причому греки погоджуються на створення двозонної держави з рівними правами обох етносів. Але турки-кіпріоти не схильні до такого компромісу та орієнтуються в своїй політиці на Анкару. На цьому тлі час від часу між двома общинами трапляються окремі інциденти на етнічному ґрунті, що свідчить про живучість «образу ворога», який сформувався у свідомості двох общин стосовно один до одного.

В силу цього до недавнього часу як Анкара, так і Афіни уникали здійснення будь-яких кроків на зустріч у цьому питанні, що унеможливлювало конструктивне вирішення кіпрської проблеми. Діалог між двома країнами було поновлено лише у 1998 р., коли міністр закордонних справ Туреччини І.Джем звернувся до свого грецького колеги Т.Пангалосу з «планом дій», що складався з п'яти пунктів, реалізація яких, на думку Анкари, нормалізувала би стосунки між двома державами. І хоча ця ініціатива МЗС Туреччини не була почута, це звернення об'єктивно зрушило греко-турецький переговорний процес «з мертвої точки». У наступному році Греція і Туреччина взяли участь у засіданні представницького Середземноморського форуму на Мальті. Ці контакти підготували сприятливий ґрунт для двосторонніх зустрічей міністрів МЗС Туреччини і Греції в столицях обох країн (січень – лютий 2000 р.), під час яких була підписана низка угод торговельно-економічного змісту²².

Разом з тим Кіпр продовжує залишатися серйозною проблемою у двосторонніх відносинах двох держав з огляду на те, що Туреччина намагається зберегти статус-кво (тобто наполягає на збереженні невизнаної Турецької Республіки Північного Кіпру), натомість Греція шляхом доозброєння Республіки Кіпр прагне змінити стратегічний баланс сил на свою користь. З великою ймовірністю можна припускати, що Анкара і Афіни не змінять свого ставлення до кіпрської проблеми, відтак її остаточне вирішення відкладається на довшу перспективу, залишаючись чинником, який, за висловом міністра закордонних справ Греції Г.Папандреу, «як з'єднує, так і роз'єднує Туреччину і Грецію»²³. Нині греки- та турки-кіпріоти не вповні готові до проведення діалогу та пошуку шляхів порозуміння, але приєднання Кіпру до Євросоюзу (2003 р.) та прагнення цього ж Туреччиною створює нові можливості для проведення переговорного процесу з метою об'єднання острова в рамках однієї держави та цілковитої нормалізації двосторонніх стосунків, що, у свою чергу, дозволить знизити існуючий рівень напруги в середземноморському регіоні.

²¹ Ани́симов Л.Н. Проблемы Кипра: исторические и международно-правовые аспекты. – М., 1986. – 182 с.

²² Ксьондзик Н. Греко-турецький чинник середземноморської стабільності // Дослідження світової політики. – К., 2000. – Вип.12. – С.30–32.

²³ Ксьондзик Н. Знач. праця. – С.35.